

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

LEYLA ABBAS QIZI SƏFƏROVA

**AZƏRBAYCANDA İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASININ
TƏDQIQI TARIXI**

5708.01 – German dilləri

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2015

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mehdi Nizami oğlu Rəhimov

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Xarici Dillər kafedrası

Müdafiə 24 oktyabr 2015-ci ildə saat 13⁰⁰-da Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdindəki FD.02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7212, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi, əsas bina, I mərtəbə, Böyük akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ” sentyabr 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**B/FD. 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:**

dos. İ.Z.Cəfərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər hansı bir hadisəni daha dərindən öyrənmək üçün onun inkişaf tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, hər bir yeni fikir, yeni kəşf mövcud olanların üzərində formalaşır. Şübhəsiz, qeyd edilənlər bilavasitə həm bizim tədqiqatımızla, həm də hər hansı bir dilin tarixi prosesi ilə əlaqədardır. Əgər Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqinin təşəkkülündən danışırıqsa, onda istər-istəməz məsələyə Azərbaycanın bir dövlət kimi tutduğu mövqedən yanaşmalıyıq. Məlumdur ki, Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi 1936-cı ilə təsadüf edir. Həmin dövrdə Azərbaycan keçmiş Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarından biri idi. Buna görə də xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədrisi və onun tədqiqi ilə bağlı bütün məsələlər, demək olar ki, Moskvadan idarə olunurdu. Belə bir məntiqi sual yarana bilər. Həmin mövzuya dair Azərbaycanda tədqiqat işi aparılıbmı? Bizim tədqiqat işimiz bir növ D.Ə.Həşimovanın tədqiqatının davamı hesab edilə bilər. Lakin mübaliğəsiz deyə bilərik ki, bizim tədqiqat işimiz istər məqsəd və vəzifələrinə, istərsə də məsələlərin qoyuluşuna görə D.Ə.Həşimovanın tədqiqatından əsaslı surətdə fərqlənir. Həmin tədqiqatda germanistikanın təşəkkülü və inkişafı tədqiq olunduğu üçün həm ingilis, həm də alman dili tədqiqatına cəlb olunmuş, ayrı-ayrı işlərin təhlili aparılmamış, ingilis və alman dillərinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşuna həsr olunan işlər sadalanmışdır, bizim tədqiqatda isə yalnız ingilis dilinin qrammatikası ilə bağlı dərslilər və əsərlər tədqiqatına cəlb olunaraq Azərbaycanda çap edilən qrammatika kitabları ayrı-ayrılıqda linqvistik təhlil edilir, bu və ya digər məsələyə ingilis dilinə dair yazılmış nəzəri mənbələr əsasında aydınlıq gətirilməyə cəhd edilir, konkret olaraq ingilis dilinin morfoloji və sintaktik quruluşuna aid məsələlərə toxunulur. Bununla yanaşı M.Q.Əsgərovanın “Azərbaycanda Fransız dilinin tədqiqi tarixi” adlı tədqiqat işini də qeyd etmək lazımdır. Dissertasiyada Azərbaycanla Fransa arasında tarixi və bugünkü mədəni, ictimai və siyasi əlaqələr fonunda fransız dilinin Azərbaycanda yayılması, fransız dilinin Azərbaycanda yayılması və inkişafı, tədrisi, bu sahədə dərslilər və dərslər vəsaitlərinin yazılması, fransız dilinin fonetikasi, qrammatikası, leksikologiyası, leksikoqrafiyası və frazeologiyası ilə bağlı tədqiqatlar geniş şəkildə əsdırılarak şərh edilmişdir.

Qeyd edilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, tədqiq edilən bu mövzu müəyyən aktuallıq kəsb edir. Belə ki, bu tədqiqat işi bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirə bilər:

- ilk olaraq kim ingilis dili qrammatikasına dair tədqiqat aparıb;
- kimlər bu ənenəni davam etdirib;
- Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikası ilə məşğul olan dilçilər arasında hansı məsələlərin qoyuluşunda fikir ayrılığı mövcuddur;

- bu sahədə kimlər elmi kadrların yetişdirilməsində mühüm rol oynayıb;
- tədqiqatın ana xəttini təşkil edən ingilis dilinin qrammatik quruluşunun müasir dilçilik tələbləri baxımından sistemli şəkildə çatdırılması;

Fikrimizə, bütün bunların araşdırılması zəruri və əhəmiyyətlidir, tədqiqatın aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektini. Dissertasiya işinin obyektini Azərbaycanlı müəlliflərin ingilis dilinin qrammatikasına dair yazılmış kitabları, bu kitablarda qoyulmuş nəzəri problemlər, eyni zamanda morfologiya, sintaksis və mətn dilçiliyinə dair Azərbaycanda yerinə yetirilən tədqiqat işləri, habelə məqalələrdə qrammatikada mövcud olan fikir ayrılıqları, mübahisəli məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə təhlil nəticəsində əldə edilən və ümumiyyətlə qrammatik biliklərin sistemləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəddə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulur:

-Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqinin təşəkkülünün tarixinin müəyyənəşdirilməsi;

-Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasına dair R.Ə.Qayıbova tərəfindən yazılmış ilk dərslikdə təqdim edilmiş materialların linqvistik baxımdan təhlilini araşdırılması;

-İ.M.Rəhimov, T.İ.Hidayətzadənin “İngilis dilinin praktik qrammatikası” kitabında verilmiş dil faktlarının linqvistik təhlilinin incələnməsi;

-O.İ.Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” kitablarında linqvistik cəhətdən təhlil edilmiş dil faktlarını şərh;

-Azərbaycanda İngilis dilinin qrammatikasına dair yazılmış kitablarda qoyulan nəzəri problemlərin öyrənilməsi;

-Azərbaycanda ingilis dilinin morfologiyasına, sintaksisinə və mətn dilçiliyinə dair yazılmış tədqiqat işlərinin incələnməsi

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqat işinin yeniliyi, hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan ingilissünaslığında ingilis dili qrammatikasının və ayrı-ayrı tədqiqatların azərbaycanlı dilçilər tərəfindən necə və hansı prinsiplər əsasında yerinə yetirilməsi araşdırılır.

-Ölkəmizdə ingilis dilinin tədrisi tarixi, qrammatikasının tədqiqinin təşəkkülündə rolunu dilçilərin fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla araşdırılır.

-İngilis dilinin qrammatikasına dair azərbaycanlı müəlliflərin yazmış olduqları kitablarda verilmiş materialların tədris zamanı ortaya çıxan mübahisəli tərifləri üzə çıxarılarq yeri gəldikcə Azərbaycanda mövcud olmuş və uzun illər istifadə edilmiş keçmiş sovet müəlliflərinin, bəzi dünya dilçilərinin kitablarındakı dil faktları ilə qarşılaşdırılaraq müqayisələr aparılır.

-Nitq hissələrinin təsnifi, ismin hal kateqoriyası, mənasına görə sifətlərin təsnifi və sifətin dərəcə kateqoriyası, feilin kateqoriyaları, söz birləşməsi kimi

problemlərin milli kadrlarımızın dərsliklərində qoyuluşu şərh edilir və yeri gəldikcə uzun illər ölkəmizdə istifadə edilmiş qeyri-azərbaycanlı müəlliflərin tərtib etdikləri qrammatika kitablarındakı materiallarla qarşılaşdırılır.

-İlk dəfə olaraq Azərbaycanda ingilis dilinin morfolojiyası, sintaksisi və mətn dilçiliyi sahəsində elmi potensialın formalaşma tarixi öyrənilir, tədqiqat istiqamətləri araşdırılır. Eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu sahədə mövcud olan elmi mühitin artıq formalaşması prosesinin başlaması üzə çıxarılır.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda əsasən təsviri metoddan, eyni zamanda müşahidə, təhlil, həmçinin müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından da istifadə edilmişdir. Hər bir halda dünya və Azərbaycan ingilissünaslığı əsasında ingilis dilinin qrammatikasına dair problemlərin bu və ya digər şəkildə linqvistik təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan ingilissünaslığında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikasının təşəkkülü haqqında yazılan bu əsər həm linqvistik, həm də didaktik baxımdan müəyyən nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Linqvistik baxımdan ona görə faydalıdır ki, əsərdə qoyulan hər bir linqvistik hadisəyə imkan daxilində nəzəri baxımdan yanaşılır. Eyni zamanda bu tədqiqat işi müəyyən dərəcədə bizim tariximizi də özündə əks etdirir. Digər sahələrdə olduğu kimi, elm sahəsində də Azərbaycan müstəqillik dövrünə qədər Moskvadan idarə olunurdu. Şübhəsiz, ingilis dili də bu baxımdan müstəsna təşkil edə bilməzdi. Eyni zamanda respublikada ingilis dilinin qrammatikasının təşəkkülündə rolunu oynayan şəxsiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi də mühüm amillərdən biri hesab edilə bilər. İşin praktik əhəmiyyətinə gəlincə, onu qeyd etmək istərdik ki, dissertasiyanın materiallarından magistrlər, doktorantlar, həmçinin ingilis dilinin nəzəri problemləri ilə məşğul olan hər bir şəxs faydalana bilər. Eləcə də tədqiqatların aparılması, dərslik və monoqrafiyaların yazılması zamanı dissertasiyadan istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat işində əsasən aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

- ingilis dili qrammatikasının Azərbaycanda tədqiqatın təşəkkülü araşdırılır;
- Azərbaycanda çap olunan ingilis dili qrammatikası dərsliklərinin linqvistik təhlili şərh edilir;
- Azərbaycanda çap olunan qrammatika kitablarında nəzəri problemlərin qoyuluşu təhlilə cəlb edilir;
- Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikasına dair yazılmış tədqiqat işlərinin linqvistik təhlili aparılır və elmi problemlər tədqiq edilir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Təqdim olunan dissertasiya işi 2008 – 2014-cü illərdə yazılmışdır. Dissertasiyanın mövzusu İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının iclasının 20 dekabr 2007-ci il tarixli, 9 №-

li protokoluna əsasən, AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin iclasının 11 yanvar 2008-ci il tarixli, 02 №li protokoluna əsasən təsdiq olunmuş və 03 iyun 2009-cu il tarixdə Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurası Dilçilik üzrə Problem Şurasında qeydə alınmışdır. Dissertasiya AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmiş, həmin institutun əməkdaşları və Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili” kafedrasından dəvət olunmuş müvafiq mütəxəssislərin iştirak etdiyi birgə iclasda müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri dissertantın mövzu ilə bağlı respublikada və xaricdə nəşr etdirdiyi 11 məqalə (biri Türkiyə, biri isə Kırmda olmaqla) və ADU-da keçirilmiş “Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” beynəlxalq elmi konfransında “Confused words” və Pyatiqorsk Dövlət Dilçilik Universitetində keçirilmiş I Beynəlxalq elmi praktik konfransda “О пособии Исмихана Рагимова и Тимурчина Идаятзаде Практическая грамматика английского языка (Баку, 1966)” mövzusunda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat işinin elmi yeniliyi, onun metodu, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, eləcə də dissertasiyanın aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

I fəsil “**Ali məktəblər üçün yazılmış dərslik və dərs vəsaitlərində ingilis dilinin qrammatikası**” adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir.

“**1.1. Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının tədqiqinin təşəkkülü**” yarımfəslində Azərbaycanda xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsi tarixinə nəzər salınır.

Azərbaycanda xarici dillərin tədrisi tarixinin başlanğıcı XIX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. 1848-ci ildə qızlar üçün dördsinipli “Müqəddəs Nina” məktəbi açılır. “Müqəddəs Nina” məktəbində fransız dili musiqi, rəqs kimi tədris planına daxil edilmir, ancaq valideynlərin arzusu əsasında tədris edilirdi. Deməli, Azərbaycanda xarici dilin tədrisi tarixi 1848-ci ilə təsadüf edir.¹

İlk dəfə olaraq 1849-cu ildə Şamaxı şəhərində xarici dil tədris planına daxil edilir. Bakı şəhərində isə xarici dilin tədrisi 1867-ci ildən başlayır. 1870-ci

¹ Барсук Р.Ю., Шахмурадова Н.Н. Изучение иностранных языков в Азербайджане // УЗ АПИЯ им. М.Ф.Ахундова. Серия XII, №4, 1968, с. 21-31

İldən başlayaraq fransız dili ilə yanaşı ilk dəfə olaraq alman dilinin tədrisinə də yer verilir. İngilis dili isə cəmi iki il (1914-1916-cı illər) kommersion xarakteri daşıyan məktəbdə tədris edilir.

Şübhəsiz, xarici dillərin tədrisinin ilkin dövrlərində bir sıra çətinliklər özünü göstərir. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, respublikada bu sahədə milli kadrlar yox dərəcəsinə idi. Əksər orta məktəb dərsləkləri qeyri-azərbaycanlılar tərəfindən yazılırdı.

Bu sahədə dönüş nöqtəsi kimi 1936-cı ildə Bakıda açılan altı aylıq kursları göstərmək olar. Çox maraqlı bir haldır ki, fransız və alman dilləri ilə yanaşı olaraq ilk dəfə respublikada həmin kurslarda ingilis dili də tədris olunmağa başlayır. Deməli, Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi 1936-cı ildən başlayır.

Altı aylıq kursların ilk məzunları Bakının bir sıra məktəblərinə göndərilir. Beləliklə, 1937-ci ildən başlayaraq ingilis dili ayrıca bir fənn kimi tədris olunmağa başlayır.

İngilis dilini ilk tədris edən aşağıdakı müəllimləri xüsusilə qeyd etmək istərdik: R.Qayıbova, D.Abbasova, V.Şvartsberq və başqaları.

Lakin xarici dillərin tədrisi sahəsində çoxlu problemlər mövcud idi. Artıq ölkəmizdə bu problemlərin işıqlandırıldığı məqalələr yazılırdı. Həmin məqalələrdə qoyulan məsələlər bu gün belə öz aktuallığını itirməmişdir.

Y.Y.Reçitskaya xarici dilin öyrənilməsində ana dilinin rolunu da yüksək qiymətləndirir və bununla bağlı yazır ki, ana dilinin qrammatikasını bilmək xarici dili müvəffəqiyyətilə öyrənməkdə əsas şərtədir.

Mövcud materialların təhlili göstərir ki, R.A.Qayıbova və O.İ.Musayev respublikamızda ingilis dilinin təbliği, bu sahədə milli kadrların yetişməsində, xüsusən ingilis dili qrammatikasının ana dilində oxuculara çatdırılmasında əvəzsiz rol oynamışlar. Həmin müəlliflər 1957-1960-cı illərdə öz məqalələrində xarici dilin tədrisinə dair qiymətli fikirlər söyləmişlər.

O.Musayev qeyd edirdi ki, ingilis dili fənni üzrə lazım olan, heç olmazsa, zəruri tədris ləvazimatı nəinki yoxdur, hətta onların hazırlanıb buraxılmasına təşəbbüs də göstərilmir. Ən dözülməz hal ondan ibarətdir ki, hələ məktəblərimizdə keçilən xarici dillər üzrə şagirdlərin ana dilinin spesifikasını nəzərə alaraq tərtib olunmuş dərslək yoxdur.¹

Araşdırılan faktlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanda ingilis dili qrammatikasının təşəkkülü 1957-1960-cı illərə təsadüf edir. Bu sahədə R.A.Qayıbova və O.İ.Musayevin fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik.

Fəslin **“1.2. Azərbaycanda ilk ingilis dili qrammatikası dərsləyi”** yarım-fəslində yerli kadrlarımız tərəfindən yazılan ilk qrammatika kitabı haqqında

¹ Musayev O.İ. Xarici dilin tədrisində ana dili ilə müqayisə məsələsinə dair // Xarici dillər müəllimlərinin iş təcrübəsi, Bakı, 1957, s. 29-36

məlumat verilir. Azərbaycanda ilk ingilis dili qrammatikası kitabının meydana gəlməsi 1958-ci ilə təsadüf edir. Həmin vəsaitin müəllifi R.A.Qayıbovadır.² Bu kitabla sanki Azərbaycanda ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli təhlilinin əsası qoyulmuşdur. Burada, yeri gəldikcə iki müxtəlif dil ailəsinə və müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan dil hadisələri müqayisə edilir, oxşar və fərqli cəhətlər nəzərə çatdırılır. Vəsaitdə verilən qrammatik materiallar praktik xarakter daşmasına baxmayaraq, verilən bu və ya digər qrammatik hadisə müəyyən nəzəri fikrə əsaslanır. Dərslikdə nitq hissələri, feilin zaman formaları, sintaksis bölməsində əks olunan məsələlər bu vəsaiti o dövr üçün uğurlu və lazımlı olduğunu göstərir. Müasir qrammatik prizmadan yanaşdıqda dərslikdə bir sıra çatışmazlıqların olduğu nəzərə çarpır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müəllifin bəhrələndiyi mənbələr də hələ elmi baxımdan tam formalaşmamışdı.

Bütövlükdə götürdükdə R.Qayıbovanın Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ingilis dili qrammatikasının tədrisi, təbliği və yayılması baxımından rolu inkaredilməzdir. O, ardıcıl olaraq bu məsələni diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onun “Xarici dili öyrənməkdə qrammatikanın rolu və yeri” adlı məqaləsini sanki adı çəkilən qrammatika kitabının praktik tətbiqi kimi qəbul etmək olar.

“1.3. İ.M.Rəhimov, T.İ.Hidayətzadənin “İngilis dilinin praktik qrammatikası dərslisi” yarım fəslində İ.Rəhimov və T.Hidayətzadənin müəllifli olduqları qrammatika dərslisi analiz edilir.

Bu qrammatika kitabının meydana gəlməsi üçün artıq tarixi şərait yaranmışdı. Belə ki, respublikamızda xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsinə meyl artmışdı. Eyni zamanda respublikada bu sahədə çap olunan əsərlərin sayı da tədricən artırdı. Xüsusən, orta məktəb dərslikləri Azərbaycan müəllifləri tərəfindən yazılırdı ki, bu da ingilis dilinin daha səmərəli öyrənilməsinə xidmət edirdi.

Vəsaitin ən üstün cəhəti həmin üçün Azərbaycan dilinin spesifikasını özündə əks etdirən sistemli bir dərslik olmasıdır. Vəsaitdə diqqəti o dövr üçün cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, ingilis dilində söz yaradıcılığı haqqında müəyyən qədər danışılır. Bu, çox vacib idi, belə ki, həmin dövrdə leksikologiyaya dair heç bir vəsait yazılmamışdı.

Eyni zamanda vəsaitdə say, sifət, əvəzlik, feil, feilin növləri, feilin şəkilləri, qaydasız feillər haqqında təqdim edilən cədvəllər də əyanilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vəsaitin üstün cəhətlərindən biri də odur ki, nəzəri bilikləri möhkəmlətmək üçün çalışmalar verilir.

Bu vəsaitlə ilk qrammatika dərslisində verilmiş materiallar arasında bəzi fərqlər də mövcuddur ki, bu da müəlliflərin bəhrələndikləri mənbələrlə

² Qayıbova R.Ə. İngilis dilinin qrammatikası (qısa məlumat). Bakı: Azərdövlətnəşr, 1958, 92 s.

əlaqədardır. Məsələn, R.Qayıbova nitq hissələrini əsas, köməkçi və sərbəst olmaqla üç qrupa, İ.Rəhimov, T.Hidayətzadə isə əsas və köməkçi nitq hissələrinə bölür.

Fəslin dördüncü yarımfəsləli **“O.İ.Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” dərsliyi (morfologiya bölməsi)”** adlanır.

Mövcud ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası”nı yazanaqədək çox uzun bir elmi yol keçmişdir. Hələ 1957-ci ildən başlayaraq O.Musayev ingilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşuna dair nəzəri fikirlər söyləmişdir. Eyni zamanda professor külli miqdarda orta məktəb dərsləklərinin və dərslər vəsaitlərinin müəllifidir. Fikrimizcə, O.Musayev “İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası” adlı monoqrafiyasında Azərbaycanda sintaktik tipologiyanın əsasını qoymuşdur.

O.Musayevin qrammatika kitabı özündən əvvəlki dərsləklərdən bir sıra üstünlükləri ilə fərqlənir. İngilis dilinin qrammatik quruluşu haqqında bəzi qeydlər başlığı altında verilən məlumatla tanışlıqdan sonra ingilis dilinin qrammatik quruluşu və onun tarixi inkişafı haqqında tam təsəvvür yaranır. Nitq hissələrinin təsnifi məsələsinə isə yeni aspektdən yanaşılır. Ali məktəb tələbələri üçün yazılmış bu dərsləkdə ingilis dilinin qrammatik quruluşunun təsviri tam şəkildə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda hər bir nitq hissəsinə dair verilən məlumatın ana dilində qarşılığı verilmişdir.

O.Musayev də öz dərsliyində nitq hissələrini əsas, köməkçi və sərbəst olmaqla üç qrupa ayırmışdır. Burada nitq hissələri tam genişliyi ilə izah olunur. Lakin müəllif 7 əsas nitq hissəsi göstərir – isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf və hal-vəziyyət bildirən sözlər. Lakin son illərdəki nəşrlərdə hal-vəziyyət bildirən sözləri ayrıca nitq hissəsi kimi göstərmir.

Fəslin **“1.5. O.İ.Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası dərsliyi” (sintaksis bölməsi)”** yarımfəslində qrammatikanın sintaksis bölməsinin bir sıra mövcud qrammatika kitablarından əsaslı surətdə fərqləndiyi qeyd olunur. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, sintaksis bölməsində həm söz birləşməsindən, həm də cümlədən danışılır. O.Musayev qismən M.Qanşına və N.Vasilyevskayanın “English Grammar” kitabında verilən məlumatlara əsaslanır.

O.Musayev Müasir ingilis dilində mövcud olan söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintantik əlaqələri dörd qrupa bölür: 1) yanaşma əlaqəsi; 2) uzlaşma əlaqəsi; 3) idarə əlaqəsi; 4) qapanma əlaqəsi.

Həmin əlaqələr haqqında verilən məlumat dilin qrammatik quruluşunu əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, O.Musayev birinci yerdə yanaşma, ikinci yerdə uzlaşma və üçüncü yerdə idarə əlaqəsini göstərir. Məlum olduğu kimi analitik quruluşa malik olan ingilis dilində qrammatik məna demək olar ki, yanaşma əlaqəsi zəminində formalaşır. Təbii olan söz ya təbii olduğu sözdən əvvəl və

yaxud ondan sonra işlənir. Məsələn: a red apple, an intertesting book, to read well, to go fast, a dog barking və s.

Sintaksis bölməsində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri cümlədə sözlərin sırası haqqında verilən məlumatdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölmə də digər qrammatika kiatblarında yoxdur. O.Musayev cümlədə sözlərin sırasının sərbəst və yaxud sabit olmasını dilin morfoloji quruluşu ilə əlaqələndirir. Xüsusən bu və ya digər dildə ismin hal kateqoriyasının güclü olması həmin dildə söz sırasının sərbəst olmasına imkan yaradır və yaxud əksinə baş verir.

Dissertasiyanın II fəslı “**Azərbaycanda yazılmış ingilis dili qrammatikası kitablarında qoyulan nəzəri problemlər**” adlanır. Bu fəsil altı yarımfəsildən ibarətdir.

“**2.1. Nitq hissələrinin təsnifi haqqında**” adlı yarımfəsildə nitq hissələrinin qoyuluşundan danışılır.

Dilçilik ədəbiyyatında nitq hissələri və onların təsnifinə dair müxtəlif mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar verilmişdir. Lakin Azərbaycanda çap olunan ingilis dili qrammatikası kitablarında nitq hissələrinin bölgüsü zamanı müxtəlif təsniflərin verilməsi və ingilis dilində hal-vəziyyət bildiren sözlərin ayrıca nitq hissəsi kimi təqdim edilməsi və nitq hissələrinin bölgüsündəki fərqlər bu mövzuya toxunmağı aktuallaşdırır.

Qrammatikanın mühüm bölməsi olan morfolojiya nitq hissələrinin təsnifi ilə başlayır və əsasən 12 nitq hissəsi götürülür. Lakin müəlliflər arasında bu nitq hissələrinin bölgüsü fərqli formada aparılır, belə ki, bəzi müəlliflər nitq hissələrini iki - əsas və köməkçi, bəzi müəlliflər isə üç - əsas, köməkçi və sərbəst olmaqla qruplaşdırırlar. Nitq hissələrinin təsnifində diqqəti cəlb edən, mübahisələrə səbəb olan məsələlər mövcuddur. Məsələn:

- hal-vəziyyət bildiren sözlərin müstəqil nitq hissəsi kimi verilməsi.
- modal sözlərin və nidaların nitq hissələri sistemində konkret yerinin olmaması məsələsi:
- modal sözlər və nidaların müstəqil nitq hissəsi kimi təqdim edilməsi;
- modal sözlər və nidaların əsas nitq hissəsi kimi göstərilməsi;
- modal sözlər və nidaların ənənəvi olaraq köməkçi nitq hissələri hesab edilməsi və s.

“**2.2. İsmın hal kateqoriyası haqqında**” yarımfəsində göstərilir ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının mövcudluğu barədə iki fikir söylənilir: a) müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası var; b) müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası yoxdur. Şübhəsiz, hər hansı bir tədqiqatçı bu iki fikirdən birini seçməlidir. Bununla məsələ öz həllini tapmış olmur. Əgər hal kateqoriyası mövcuddursa, o, hansı vasitələrlə ifadə olunur? Əgər hal kateqoriyası yoxdursa, onda isimlə digər sözlər arasında əlaqə hansı vasitələrlə həyata keçirilir?

Araşdırmalardan görünür ki, müasir ingilis dilində “s” hal şəkilçisi kimi

çıxış edir. “s” şəkilçisi istər, diaxron, istərsə də sinxron planda hal formantı olmuş və müasir dildə də hal şəkilçisidir.

Deməli, müasir ingilis dilində hal kateqoriyasını göstərmək üçün yalnız bir morfoloji vasitə “s” qalmışdır. Onda belə bir məntiqi sual meydana çıxır. Cümlədə sözlər arasında əlaqələr ingilis dilində hansı vasitələrlə öz ifadəsini tapır? Bu sualın cavabını biz C.Layonzun aşağıdakı qeydində tapırıq. O göstərir ki, hal kateqoriyasının sözdəyişmə ilə əlaqədar olmasına baxmayaraq, bir çox mənaların, xüsusən məkan anlayışlarının ifadə olunmasında qrammatik vasitələrlə yanaşı, sözlərinin, qoşmaların və söz sırasının mühüm rolu vardır. Daha sonra C.Layonz o qənaətə gəlir ki, hal kateqoriyasını yalnız morfoloji baxımdan müəyyənləşdirmək olmaz.¹

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində hal kateqoriyalarına aid olan mənalar üç formada öz təzahürünü tapır: a) söz sırası vasitəsilə, b) morfoloji yolla, yəni “s” vasitəsilə; c) müxtəlif sözlərlə vasitəsilə.

Buradan bir daha aydın olur ki, ingilis dilində ismin analitik hal formasının mövcud olması fikri inkaredilməz bir faktır. Azərbaycanlı müəlliflər də müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası olduğunu qeyd edirlər.

“Mənasına görə sifətlərin təsnifi və sifətin dərəcə kateqoriyası problemi” fəslin üçüncü yarımfəslində araşdırılır. Azərbaycanlı müəlliflər öz qrammatika kitablarında müasir ingilis dilində mənasına görə sifətləri, əsasən, iki qrupa bölürlər: (a) əsli sifətlər; (b) nisbi sifətlər. Lakin O.Musayev 2007-ci ildə çapdan çıxan “İngilis dilinin qrammatikası” dərsliyində sifətləri mənasına görə iki yox, üç qrupa bölür: (a) əsli sifətlər; (b) nisbi sifətlər; (c) vəziyyət bildirən sifətlər.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün vəziyyət bildirən sözlərin dilçilikdə, o cümlədən ingilis dilində ayrıca bir nitq hissəsi kimi göstərilməsi tarixinə nəzər salaıq. B.A.İlyiş 1948-ci ildə çap olunmuş “Müasir ingilis dili” kitabında ilk dəfə olaraq vəziyyət bildirən sözləri ayrıca nitq hissəsi kimi təqdim edir. O qeyd edir ki, müasir ingilis dilində bir çox sifətlər mövcuddur ki, onlar prepozitiv təyin kimi işləmə bilmir, həmin sifətləri (predikativ sifətləri) ayrıca bir nitq hissəsi kimi, yəni hal-vəziyyət bildirən sözlər kimi ayırmaq mümkündür. Həmin qrup sözlərə “asleep” kimi sözlər daxil edilir.² Bir sıra dilçilər də hal-vəziyyət bildirən sözləri ayrıca nitq hissəsi kimi qeyd edir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, həmin tədqiqatçıların əksəriyyəti B.A.İlyişin davamçılarıdır. Digər bir qrup dilçi – M.A.Qaşına və N.M.Vasilyevskaya, L.S.Barxudarov, Q.N.Vorontsova, A.İ.Smirnitski və b. bu fikirlə razılaşırlar.

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978, 543 с.

² Ильиш Б.А. Современный английский язык: Теоретический курс. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1948, 347 с.

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, İ.Rəhimov və T.Hidayətzadə, Ş.Quluzadə, A.Quliyev, M.Məmmədova və D.Yunusov, L.Məhərrəmov və Q.Məmmədov və başqa bir çox azərbaycanlı müəlliflər sifəti mənasına görə iki qrupa, a) əsl sifətlər və b) nisbi sifətlərə bölürlər.

İngilis dilində sifətlərin dərəcə kateqoriyası ilə bağlı problemlərdən biri adi dərəcənin olub-olmasıdır. Bəzi müəlliflər adi dərəcənin olduğunu qəbul etmir və iki dərəcə forması göstərilir. Lakin sifətin ilkin forması olmadan onun dərəcə formalarından danışmaq olmaz. Burada ikinci məslə isə *more/most+sifət* tərkibinin dərəcə forması olub olmamasıdır ki, yerli müəlliflərimiz əsasən bu cür tərkibləri sifətin dərəcə forması kimi qəbul edirlər.

“2.4. Feilin kateqoriyaları haqqında”. Şəxs kateqoriyasından danışarkən E.Benvenist qeyd edir ki, şəxs kateqoriyasını göstərmək üçün feil və şəxs əvəzliyi vəhdəti vacibdir. Şəxs kateqoriyası özünü feillərdə şəxslərə görə təsriflənmədə göstərir.¹ Bu baxımdan O.Musayevin söylədiyi fikrə haqq qazandırmaq olar. O qeyd edir ki, müasir ingilis dilində şəxs əvəzlilikləri həm cümlənin mübtədası, həm də feilə xas olan şəxs-kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olur.

Tərz kateqoriyasına feilin zaman forması baxımından yanaşılır. Feilin zaman forması ilə onun tərz eyni qrammatik vasitədə öz əksini tapır. Həm də əlavə etmək istərdik ki, feilin bütün kateqoriyaları feilin hər hansı bir zaman formasında öz əksini tapır. Məsələn, götürək “I read a book” cümləsini. Həmin cümlədə “read” feili aşağıdakı mənaları özündə birləşdirir: şəxs – I şəxsin tək, tərz – ümumi tərz, zaman forması – indiki zamanın qeyri-müəyyən forması, növ – məlum növ, şəkil – xəbər şəkli.

Feilin zaman kateqoriyasından danışarkən müəlliflərin bu sahədəki fikir ayrılıqlarına rast gəlirik. Belə ki, əksər müəlliflər, məsələn, B.Cəfərova, F.Cahangirov, L.Məhərrəmov və Q.Məmmədov və b. ingilis dilində 16 zaman forması göstərilir, A.Quliyev isə 17-ci – planlaşdırılmış gələcək zaman formasını göstərir. Lakin asılı gələcək zaman formaları keçmiş zaman mərkəzi ilə qarşılıqlı əlaqədən kənara çıxma bilmədiyi üçün 12 zaman formasının mövcud olduğunu söyləyən müəlliflər vardır.

Feilin kateqoriyasından danışarkən bir çox müəlliflərimiz ingilis dili feili üçün çox səciyyəvi olan sıra kateqoriyasının (the category of order-time correlation) adını çəkmir. Sıra kateqoriyası bitmiş (perfect) hərəkətin bitməmiş (non-perfect) hərəkətdə oppozisiyasından ibarət iki üzvlü sistemdir: takes-has taken; took-had taken; shall take-shall have taken. Deməli, bitmiş hərəkətlər indiki, keçmiş və gələcək zamanda müəyyən vaxta qədər baş vermiş hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki

² Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 447 с.

üzlü oppozisiya eyni ilə feilin şəxssiz formalarında da özünü göstərir: to write-to have written; writing-having written.

“2.5. Söz birləşməsi problemi” adlı yarım-fəsildə söz birləşməsi haqqında verilən məlumat bu haqda müəyyən təsəvvür yaradır. Bəzi müəlliflər bu fikri əsas götürür ki, söz birləşməsi ən azı iki müstəqil nitq hissəsindən ibarət olmalıdır. Lakin söz birləşməsi haqqında söylənən bu fikirdə bir məsələ mübahisəli görünür. Bir çox müəlliflər artikl+isim, sözlönü+isim tipli birləşmələri söz birləşməsi hesab etmir, həmin birləşmələri analitik forma hesab edirlər. Qeyd edilir ki, sözlönlərinin qrammatik kateqoriyaya malik olmaması və habelə onların təkbaşına cümlə üzvü ola bilməməsi də onların leksik mənaya malik olmadığını göstərən bir faktir. Onlar ancaq qrammatik mənaya malik vahidlərdir və dildə ancaq qrammatik əlaqələrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Düşünürük ki, söylənilən dəlillər reallığı əks etdirmir. Belə ki, köməkçi nitq hissəsi kimi sözlönünün hansı qrammatik kateqoriyasından və təkbaşına hansı cümlə üzvü kimi işlənməsindən danışmaq olar? Digər tərəfdən bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat apararı dilçilər sözlönlərinin leksik mənaya malik olması fikrini söyləyirlər. Başqa bir cəhəti də qeyd etmək istərdik. Məlum olduğu kimi, əksər köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən törəmişdir. Məhz ona görə də hər hansı köməkçi nitq hissəsi az da olsa öz leksik mənasını saxlayır.

Aparılan araşdırmadan məlum olur ki, söz birləşməsinin hər iki komponenti əsas nitq hissələrindən, eyni zamanda bir əsas və bir köməkçi nitq hissəsindən də ibarət ola bilər.

“2.6. Söz sırası haqqında” yarım-fəslində söz sırası ilə bağlı problemlərdən danışılır. İnversiya məsələsi çox mühüm və bir çox hallarda mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biridir. O.Musayevə görə, inversiya hadisəsi o zaman baş verir ki, dildə hər hansı bir cümləyə xas olan normal söz sırası hər hansı bir məqsədlə pozulmuş olur.¹ Əsas və mübahisə doğurarı məsələlərdən biri də sual cümlələrində mövcud olan söz sırasının inversiya adlandırılmasıdır. Bir sıra dilçilərin fikrinə görə sual cümlələri qrammatik inversiya vasitəsilə formalaşır. Lakin O.Musayev öz fikrini belə əsaslandırır: İngilis dili sual cümlələrinə xas olan söz sırasını inversiya kimi deyil, bu növ cümlənin özünə xas olan adi söz sırası kimi hesab etmək olar.

İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində söz sırasının müqayisəli şəkildə araşdırılması həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnversiya hadisəsi həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzlərə şamil edilməlidir. There formal sözü ilə düzələn cümlələrdə də bəzi müəlliflər

¹ Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı: Azərtədrisnaşr, 1960, 82 s.

inversiya hadisəsinin baş verdiyini iddia edirlər. Bu tip cümlələr mövcudluq anlayışı bildirir və burada mübtədə qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olur. Bu tip cümlələr tarixən ingilis dilində mövcud olmuş və modelini bu şəkildə qoruyub saxlayan cümlələrdir. M.Məmmədova, D.Yunusov isə öz qrammatika kitablarında həm sual cümlələrində, həm there formal sözü ilə düzələn cümlələrdə inversiya baş verdiyini qeyd edirlər.

“Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikasına dair yazılmış tədqiqat işlərində qoyulan elmi problemlər” adlanan III fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. Şübhəsiz, bütün tədqiqat işlərini sadalamaq imkan xaricindədir. Əsas diqqət aktuallığı ilə daha çox seçilən tədqiqat işlərinə yönəldilir. Avtoreferatda əksini tapmayan bir sıra işlər haqqında isə dissertasiyada məlumat verilmişdir.

“3.1. İngilis dilinin morfoloqiyasına dair aparılan tədqiqatlar” yarım fəslindən məlum olur ki, Azərbaycanda ingilis dili morfoloqiyasına dair yazılmış mövzuların, xüsusilə də müstəqillik illərindən sonrakı illərdə müraciət olunan işlərin hamısını xarakterizə etmək qeyri mümkündür.

Diqqəti cəlb edən tədqiqatlardan biri E.Hacıyevin “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində one və bir sözlərinin funksional-semantik təhlili” adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Hər iki söz, həm “one”, həm də “bir” sözü öz çoxmənalılığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, həmin sözlər geniş işlənmə imkanlarına malikdir. Bununla yanaşı, müəllifin “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyasında hər iki dilə xas olan köməkçi nitq hissələrinin müqayisəli-tipoloji təhlili aparılır.

S.Nuriyevanın “Cerund” adlı dərş vəsaiti də diqqətəlayiqdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində cerund adlanan felin şəxssiz forması yoxdur. Məhz buna görə də ingilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan “cerund” Azərbaycanda dil öyrənlər üçün çox çətinlik törədir. Bunun əsas səbəblərindən biri də cerundun indiki zaman feili sifətilə (Participle I) formaca eyni olmasıdır. Tipoloji baxımdan məsələyə yanaşdıqda aydın olur ki, cerund müasir ingilis dilində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif cerundun ismi və feili xüsusiyyətlərinin mahiyyətini, eləcə də cerundun məsdər və feili sifətlə oxşar və fərqli cəhətlərini elmi cəhətdən düzgün vermişdir.

İngilis dilinin morfoloqiyası ilə bağlı aparılan tədqiqatlardan danışarkən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən Ş.Qulubəylinin “Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin qayıdışlıq kateqoriyası” adlı dissertasiyasını xüsusilə qeyd etmək istərdik. İngilis dilinin qrammatikasının ana dilimizlə müqayisəli şəkildə tədqiq edilərək tipoloji əhəmiyyətə malik belə bir əsərin meydana gəlməsi artıq Naxçıvan Muxtar Respublikada müəyyən dərəcədə elmi potensialın yarandığını göstərir.

“3.2. İngilis dilinin sintaksisinə dair aparılan tədqiqatlar”. Azərbaycanca ingilis dilində söz birləşməsinə dair ilk tədqiqat işi H.Qəhrəmanova tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Həmin əsərdə müəllif hər iki dildə ismi birləşmələrin müqayisəli təhlilini aparır. Bu da təsadüfi deyil, çünki həmin birləşmələr cümlədə mübtəda qrupunun əsasını təşkil edir. Həmin tədqiqatda müəllifin isim+isim birləşməsindən danışarkən söylədiyi fikirlər olduqca maraqlı və elmi səslənir.

N.Vəliyevanın müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında söz birləşməsi, onun mahiyyəti, onun dil sistemində tutduğu yer haqqında apardığı ümumiləşdirmələr və təqdim etdiyi materiallar doktorantlar və dissertantlar üçün, eləcə də dilin sintaksis sahəsi ilə maraqlanan hər bir şəxs üçün faydalıdır.

Təyini söz birləşməsinə dair aparılan tədqiqat işlərindən biri İ.Nuriyeva tərəfindən aparılmışdır. Müəllif tədqiqata ingilis, rus və Azərbaycan dillərini cəlb etmişdir ki, bu da müqayisələr aparmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Belə ki, eyni dil ailəsinə aid olmasına baxmayaraq ingilis və rus dillərinin qrammatik quruluşu bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Eyni zamanda Azərbaycan dili də öz söz sırası və sintetik formalarına görə hər iki dildən fərqlənir. Bu baxımdan mövzunun aktuallığı şübhəsizdir.

Sadə cümlənin tədqiqindən danışarkən ilk növbədə N.Nurəddinovun “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində cümlələrin cümlələrin paradigmatikası” adlı tədqiqatını qeyd etmək məqsədəuyğundur. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq birləşmə (konpulativ) konfigurasiyası əsasında cümlələrin cümlələr tədqiqatına cəlb edilir. Bağlayıcı feil ətrafında birləşən müxtəlif cümlə tiplərindən danışılır. Məsələn: They were two. The book is mine. The book is interesting. – Onlar iki idilər. Kitab mənimkidir. Kitab maraqlıdır.

P.Ağayevin “Təktərkibli nominativ cümlə probleminin sintaktik-semantik təhlili (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)” adlı doktorluq dissertasiyasında qoyulan məsələlər də həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mürəkkəb cümlə probleminə, eləcə də Azərbaycanda ingilis dilinin təbliğində O..Musayevdən sonra biz D.Yunusovun adını çəkə bilərik ki, bu sahədə onun fəaliyyəti inkaredilməzdir.

“Müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdə that bağlayıcılı və that bağlayıcısız budaq cümlələrin intonasıya variativliyi” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında D.Yunusov ilk dəfə olaraq Azərbaycan gərmənşünaslığında variativlik probleminə toxunur və bunu tamamlıq budaq cümləsi səviyyəsində yerinə yetirir. Sonralar müəllif sintaksisin müxtəlif sahələrinə dair məqalələr yazır. 1991-ci ildə “İngilis dili sintaksisi tədrisinin bəzi məsələləri” adlı dərs vəsaiti çapdan çıxır. Həmin vəsaitdə müasir ingilis

dilində mövcud olan tabeli budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdən danışılır. Həmin dövr üçün bu vəsait faydalı və lazımlı idi, çünki mürəkkəb cümlə sintaksisinə dair ikinci bir vəsait yox idi.

2004-cü ildə D.Yunusovun ingilis dilində “A Guide to English Grammar” adlı vəsaiti çapdan çıxır. Vəsait öz orijinallığı ilə fərqlənir. Belə ki, müəllif bu vəsaitdə dilçilik elminin son nailiyyətlərinə əsaslanaraq qrammatik qaydaların yığcam və məntiqi ardıcılıqla verilməsinə nail olmuş və onu bizə kommunikativ aspektdə təqdim etmişdir. Onun “Müxtəlifsystemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi” adlı monoqrafiyası da elmi əhəmiyyəti yüksək olan əsərlərdəndir.

Cümlə olan yerdə modallıq da var. Modallıq kateqoriyası universal kateqoriya kimi əksər dillərə xasdır. Həmin kateqoriyanın ifadə vasitələri isə dillərin qrammatik quruluşundan asılı olaraq bir-birindən fərqlənir. Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda F.Cahangirovun “İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat)” adlı monoqrafiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin monoqrafiyada dilçilikdə modallıq kateqoriyasının mahiyyəti, ingilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur təhlili, onun ifadə vasitələri, həmçinin modallığın semantik təhlili aparılır.

Qrammatikanın sintaksis bölməsindən danışarkən N.Xomskinin linqvistik baxışlarına toxunmaq yerinə düşərdi. Yaxşı haldır ki, Azərbaycan germaşünaslığında da bu məsələyə dair xüsusi tədqiqat işi aparılmışdır. A.Veysəlova “Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları” adlı mövzuda german dilləri üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

“3.3. Mətn dilçiliyinə dair aparılan tədqiqatlar” adlı yarımfəsildə bildirilir ki, mətn dilçiliyinə dair mövzuya xarici dillərdə ilk dəfə olaraq B.İsmayılov müraciət etmişdir. O, fransız dili materialı əsasında müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə yollarını araşdırmışdır. İngilis dili sahəsində mətn dilçiliyi ilə məşğul olan dilçilərdən biri H.Rzayevdir. Təsadüfi deyil ki, onun rəhbərliyi altında B.Hacıyevin yerinə yetirdiyi namizədlik dissertasiyası bilavasitə mətn dilçiliyinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatların təhlili göstərir ki, mətn səviyyəsində ingilis, rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında A.Hüseynov ilk dəfə olaraq müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını mətn səviyyəsində tədqiq etmişdir. O, “Müəyyənlik kateqoriyasının kommunikativ vahid kimi eyniadlılıq problemi (konstekstual-situativ təhlil, ingilis, rus və Azərbaycan dilləri materialları)” adlı namizədlik dissertasiyasında bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Tədqiqatların silsilə ardıcılığı göstərir ki, həmin tədqiqat işi Azərbaycanda mətn dilçiliyinin formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır. Belə ki, A.Hüseynovun rəhbərliyi altında A.Y.Məmmədov “Mətnin elementlərinin

bağlanmasında artiklların rolu” adlı namizədlik dissertasiyasını yerinə yetirmişdir. Daha sonra A.Məmmədov “Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi” adlı mövzuda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

R.Məmmədovanın “İşarə əvəzliliklərinin işlənmə xüsusiyyətləri (ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)” adlı namizədlik dissertasiyası da mətn dilçiliyinə həsr edilmişdir.

Tədqiqatların biri üzərində xüsusilə dayanmaq istərdik. Bu, Ə.Abdullayevin “Aktual üzvlənmənin mətnyaranma imkanları (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)” adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Bu dissertasiyanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, dissertasiyanın materialı ayrıca monoqrafiya şəklində çap olundu və tezliklə öz müasirliyi, eləcə də məsələlərin qoyuluşu ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin monoqrafiya təkmilləşdirilərək “Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs” adı altında yenidən çapdan çıxmışdır. Həmin monoqrafiyada diqqəti cəlb edənlərdən biri də mətn və diskurs məsələsidir.

Mətn dilçiliyindən danışarkən K.M.Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyasının adını çəkməmək qeyri-mümkündür. Həmin kitabın üçüncü hissəsi bilavasitə mətn sintaksisinə həsr edilib. Bir çox nəzəri fikirlər, onların təhlili, müəllifin onlara qarşı münasibəti bu kitabda öz əksini tapır.

Mətn dilçiliyi sahəsində axtarışlarını davam etdirərək K.Abdullayev bu sahəyə daha çox diqqət yetirir. Təsadüfi deyil ki, onun rəhbərliyi altında “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” adlı dərs vəsaiti işıq üzə girmişdir. K.Abdullayevin rəhbərliyi altında mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasında iştirak edən vasitələrin roluna dair müxtəlif sistemli dil materialları əsasında namizədlik dissertasiyaları yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi 1936-cı ildən başlayır. Bir müttəfiq respublika kimi Azərbaycan bilavasitə Moskvadan idarə olunurdu. Elmin digər sahələrində olduğu kimi, xarici dillərin, o cümlədən də ingilis dilinin tədris olunması da birbaşa Moskvadan istiqamətləndirilirdi. Respublikada tədrisən (demək olar ki, çox çətinliklə) milli kadrlar yetişirdi. 1957-ci ilə qədər ingilis dilinə aid dərslik və dərs vəsaitləri yalnız rus dilində nəşr edilirdi ki, bu da azərbaycanlılar üçün çox çətinlik törədirdi. Belə bir vəziyyətdə ingilis dilinin Azərbaycanda təbliği çox çətinliklə həyata keçirilirdi. Nəhayət, 1957 – 1960-cı illərdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ana dilində ingilis dilinin qrammatikasına dair materiallar çap olunduğu.

2. Azərbaycanda ingilis dilinin ilk qrammatikası dərslisinin yazılması 1958-ci ilə təsadüf edir və ingilis dilinin qrammatikası haqqında ilk dəfə

olaraq məlumat verən R.Ə.Qayıbovadır. Onu da qeyd etmək istərdik ki, R.Ə.Qayıbova ingilis dilini tədris edən ilk azərbaycanlı qadındır. İlk dəfə olaraq onun yazdığı qrammatika kitabı istər verilən material, istərsə də tipoloji dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Moskvada çap olunmuş kitablar əsasında yazılmasına baxmayaraq (bu başqa cür də ola bilməzdi) ana dili ilə aparılan müqayisələr olduqca faydalı və elmi səslənir. R.Ə.Qayıbovanın Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi, təbliği, həmçinin milli kadrların yetişdirilməsində çox böyük rolu olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

3. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ingilis dilinin qrammatik quruluşuna dair tədqiqatlar genişlənməyə başlayır. R.Ə.Qayıbovanın qrammatikası sanki qarşıya qoyulan tələbləri ödəyə bilmir. 1966-cı ildə İ.Rəhimov və T.Hidayətəzadənin “İngilis dilinin praktik qrammatikası” adlı kitabı çapdan çıxır. Həmin qrammatika dərsliyi öz məzmunu və qrammatik materialların təqdim edilməsi baxımından müəyyən qədər əvvəlki kitabdan fərqləndiyi göstərilmişdir.

4. 1970–1980-ci illərdə artıq ingilis dilinin qrammatikası sahəsində müəyyən dərəcədə elmi potensial formalaşmışdı. Eyni zamanda xarici dili öyrənən tələbələrin tələbatını ödəmək üçün ana dilində ingilis dilinin qrammatik quruluşunu sistemli şəkildə əks etdirən dərsliyə ehtiyac hiss olunurdu. Həmin tələbatı O.İ.Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” (1979) kitabı ödəyir. Dərslük kimi həmin kitab özündən əvvəlki qrammatika dərsliklərindən həm məzmununa, həm də materialların təqdim olunması baxımından əsaslı surətdə fərqlənir. O.İ.Musayev qrammatika kitabının 1986-cı il nəşrində isə, demək olar ki, hər bir mövzuya dair praktik məsələlərə yanaşı nəzəri məsələlərə də toxunulduğu aydınlaşdırılmışdır.

5. Azərbaycanlı müəlliflərin ingilis dilinin qrammatikasına dair yazmış olduqları kitablarda qoyulan nəzəri problemlərə aydınlıq gətirilmiş, müəlliflər arasında ən çox fikir ayrılığına səbəb olan nitq hissələrinin təsnifi, ismin hal kateqoriyası, mənasına görə sifətlərin təsnifi və sifətin dərəcə kateqoriyası, feilin kateqoriyaları, söz birləşməsi, söz sırası sahəsində mövcud fikir ayrılıqları müəyyənləşdirilmişdir. Yeri gəldikcə post sovet məkanında mövcud olmuş və uzun illər ölkəmizdə istifadə olunmuş qrammatika kitablarındakı materiallarla müqayisələr aparılmışdır.

6. Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsi tədqiqat işləri vasitəsilə də həyata keçirilir. Odur ki, tədqiqat işləri morfoloji sahəsi üzrə, sintaksis sahəsi üzrə, mətn dilçiliyi sahəsi üzrə qruplaşdırılaraq qoyulan elmi problemlər araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində isimlərin kəmiyyət kateqoriyası // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, №2, s. 125-134
2. Azərbaycan və ingilis dillərində isimlərin yiyəlik halının müqayisəli təhlili // ADU-nun Elmi xəbərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, №6, s. 125-129
3. Azərbaycanda ilk ingilis dili dərsləkləri // Tədqiqələr. Bakı: Nurlan, 2009, №4, s. 3-12
4. Confused words / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 168-169
5. Degrees of English Adjectives // Bilimsel Eksen // Türkiyə, Ankara: Kızılay, 2010, Yıl 1, Sayı 2, s. 94-103
6. Ali məktəblər üçün yazılmış xarici dil dərsləklərinin milliləşməsi (ingilis dili üzrə) // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011, №4, s. 57-60
7. 1960-cı illərdə yazılmış ingilis dili dərsləklərinin pedaqoji-linqvistik xüsusiyyətləri // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: 2011, №4 (80), s. 207-209
8. Изучене грамматики английского языка в Азербайджане // Ученые записки. Таврического Национального Университета им. В.И.Веранского. Симферополь: 2014, Том 27 (66). №3, с.297-302
9. Azərbaycanda ilk ingilis dili qrammatika dərsləyi // Sivilizasiya. Bakı: Avrasiya Universiteti, 2014, №7, s. 84-89.
10. Azərbaycanda müstəqilliyə qədərki illərdə yazılan ingilis dili qrammatika kitablarında qoyulan nəzəri problemlər // Axtarışlar. AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2014, cild 4, №3, s. 125-133
11. Oruc İbrahim oğlu Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” haqqında (sintaksis bölməsi) // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, №7, s.48-55
12. О пособии Исмихана Рагимова и Тимурчина Идаятзаде Практическая грамматика английского языка (Баку, 1966) / I Материалы Международной научно-практической конференции. Пятигорск: Пятигорский Государственный Лингвистический Университет, 2014, с.118-123
13. Azərbaycanda ingilis dilinin qrammatikasına dair aparılan tədqiqat işlərində qoyulan elmi problemlər // Dil və ədəbiyyat. Bakı: Mütərcim, 2014, №3, s.111-117

**История исследования грамматики
английского языка в Азербайджане**

РЕЗЮМЕ

Целью данной диссертации является определение распространения, изучение истории исследования грамматики английского языка в Азербайджане. Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, описываются объект и предмет исследования, указываются научная новизна, теоретическая и практическая значимость, цель и задачи диссертации.

Первая глава, названная «Грамматика английского языка в учебниках и учебных пособиях для вузов», состоит из пяти параграфов. В первом параграфе рассматривается история преподавания и изучения иностранных языков, в частности английского, в Азербайджане, описывается становление исследования грамматики английского языка. Второй параграф посвящен первому учебнику по грамматике английского языка, написанного в Азербайджане. В третьем параграфе анализируется учебник по грамматике И.Рагимова, Т.Гидаятзаде. В четвертом и пятом параграфах всесторонне рассматривается книга О.Мусаева по грамматике английского языка.

Вторая глава, состоящая из шести параграфов, называется «Теоретические проблемы, поставленные в книгах по грамматике английского языка, написанных в Азербайджане». В них в отдельности рассматриваются существующие в азербайджанском англоведении проблемы и спорные вопросы в областях классификации частей речи, категории падежа у имен существительных, классификации прилагательных по значению и категории их степени сравнения, категорий глаголов, словосочетаний, порядка слов.

Третья глава называется «Научные проблемы, поставленные в исследованиях по грамматике английского языка, проведенных в Азербайджане». Исследования по морфологии английского языка рассматриваются в первом ее параграфе, по синтаксису – во втором, по лингвистике текста – в третьем.

В заключении подведен итог основным положениям диссертации.

The history of investigation of the English grammar in Azerbaijan

SUMMARY

The aim of the thesis is to determine the spreading, to study the history of the English grammar in Azerbaijan. The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of used literature.

The introduction substantiates the topicality of the theme, represents the object and subject matter of the research, introduces the scientific innovation, the theoretical and practical significance, the aims and tasks of the thesis.

Chapter I entitled “The English Grammar in Textbooks and Manuals Written for High Schools” consists of five paragraphs. The history of teaching and studying of foreign languages including the English language in Azerbaijan are looked over, the spreading of research of English grammar is defined in the first paragraph. The second paragraph is dedicated to the first manual on the English grammar written in Azerbaijan. In the third paragraph I.Rahimov, T.Hidayatzadeh’s manual of grammar is analyzed. In the fourth and fifth paragraphs O.Musayev’s English grammar book is overviewed thoroughly.

Consisting of six paragraphs the II Chapter is titled “The Theoretical Problems Submitted in the English Grammar Books Written in Azerbaijan”. The problems and disputable matters subsisted in the Azerbaijan English studies in the field of the classification of parts of speech, the category of case of the noun, the classification of the adjectives according to their meanings and the category of degree, the categories of the verb, the word combination, the word order are dealt with separately.

The III Chapter is named “The Scientific Problems Touched upon in the Scientific Research Works on the English Grammar Written in Azerbaijan”. The investigations on the morphology of the English grammar are illustrated in the first paragraph, the investigations on the syntax in the second, on the textual linguistics in the third one.

The conclusion summarizes the basic results of the thesis.

Çapa imzalanmışdır: 18.09.2015
Format: 60/84, 16/1
Sifariş: 81
Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЛЕЙЛА АББАС КЫЗЫ САФАРОВА

**ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКИ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

НАХЧЫВАНЬ – 2015